

ДӘРІС ТЕЗИСТЕРІ

Дәріс 1. Қылмыстық процестің түсінігі және оның мәні (Кіріспе дәріс)

Түйін сөздер: қылмыстық іс жүргізу құқығы, қылмыстық процесс, қылмыстық процесс сатылары, қылмыстық-процестік функциялар, қылмыстық-процестік нысан, қылмыстық-процестік қарым-қатынастар, қылмыстық-процестік кепілдіктер.

Мақсаты: кәсіптік қызметте материалдық және қылмыстық-процестік құқықтың негізгі түсініктерін, қылмыстық-процестік қызметті реттеуші заң нормаларын дұрыс саралап, талдап, қолдану дағдыларын қалыптастыру.

Әдістемесі: тақырып бойынша өзекті мәселелерді пікір талас арқылы анықтау, көрнекті құралдармен жұмыс жасау, бейне және аудиоматериалдар қолдану; семинар тапсырмаларын орындау жолдарын, әдістерін талқылау.

Дәріс жоспары:

- Қылмыстық процестің (қылмыстық іс жүргізудің) және қылмыстық іс жүргізу құқығының (қылмыстық-процестік құқық) түсінігі, мәні және тағайындалуы
- Қылмыстық процестің жүйесі
- Қылмыстық процесс сатылары
- Қылмыстық-процестік функциялардың түсінігі мен түрлері
- Қылмыстық-процестік қарым-қатынастар, олардың ерекшеліктері
- Қылмыстық-процестік нысан
- Қылмыстық процестің түрлері (типтері)
- Процестік кепілдіктер және олардың маңызы
- Қылмыстық-процестік актілер

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың жолын кесу, оларды бейтараптықпен, тез және толық ашу, тергеп-тексеру, оларды жасаған адамдарды әшкерелеу және қылмыстық жауаптылыққа тарту, әділ сот талқылауы және қылмыстық заңды дұрыс қолдану, адамдарды, қоғамды және мемлекетті қылмыстық құқық бұзушылықтардан қорғау қылмыстық процестің міндеттері болып табылады.

Терминдерге байланысты. Процесс (лат) - қозғалыс, яғни бұл заңмен белгіленген реттілік іс-қимыл жиынтығы. Дәстүрлі түрде "қылмыстық процесс" және "қылмыстық сот ісін жүргізу" деп те аталады: қылмыстық іс жүргізу заңында және ғылыми еңбектерде де осы екі термин аралас қолданылады. Яғни, қылмыстық іс жүргізу қызметін «қылмыстық сот ісін жүргізу» деп те атауға болады және мұның өз себебі бар. Ол себеп қылмыстық іс жүргізу қылмыстық қудалау органының қызметімен аяқталмай, істің сотта қаралып шешілетіндігіне байланысты.

Анықтау, тергеу, прокуратура және сот органдарының қылмыстық іс жүргізу қызметі қылмыстық процестің бастауын айқындайтын басты мазмұнын құрайды. Қылмыстық процестің мазмұны мұнымен шектелмейді, өйткені ол заңмен қатаң регламенттелген процестік әрекеттер жүйесін білдіреді. Қылмыстық процеске анықтау, алдын ала тергеу, прокуратура және сот органдарынан басқа, онда белгілі бір іс жүргізу жағдайын (жәбірленушілер, куәлар, куәгерлер, айыпталушылар, азаматтық талапкерлер мен жауапкерлер, сарапшылар, мамандар және т.б.) атқара отырып және қылмыстық іс жүргізу қатынастарына мемлекеттік органдармен кірісе отырып азаматтар қатысады. Бұл жерден аталған қатысушы азаматтардың билік объектілері ғана емес, құқық субъектілері, құқықтар мен міндеттерді иеленуші, процеске белсенді қатысушылар болып табылатындығын көреміз, яғни олардың процестегі құқықтық жағдайлары анықталған.

Қылмыстық-процестік құқық ғылымының пәні сот, прокуратура және тергеу органдарының қылмыстық істер бойынша іс жүргізуін реттейтін қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу құқығының нормалары болып табылады.

Қылмыстық процестің пәні қылмыстық істерді сотқа дейін тергеп-тексеру, әділ сот талқылауы туралы мәселелерді шешу, сондай-ақ үкімді орындау, оның заңдылығы мен негізділігін тексеру барысында қалыптасатын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы әдісі қылмыстық процестің мәні туралы тұтас түсінік жасауға мүмкіндік беретін тәсілдер, әдістер және әр түрлі құралдар кешені болып табылады.

Қылмыстық процесс ғылымында қоғамдық ғылымдарда, соның ішінде заң ғылымдарында қолданылатын жалпы ғылыми зерттеу әдістері қолданылады. Олар барлық немесе бірқатар заң ғылымдарында пайдаланылатын танымның жалпы, арнайы және жеке әдістерінің жүйесін құрайды. Жалпыға жатады: тарих әдісі, диалектикалық әдіс, аналитикалық әдіс, синтездеу әдісі, экстраполятивті әдіс, зерттеудің формальды-логикалық әдісі. Арнайыға: нақты-әлеуметтік әдіс, салыстырмалы-құқықтық әдістер, контент-анализ, статистика, сұхбат алу, функционалдық және т.б.

Бірінші сұрақты қорытындылайтын болсақ. Қылмыстық іс жүргізудің (қылмыстық процестің) тікелей мағынасы – құқықтық қатынастар нысанында жүзеге асырылатын және қылмыстық заңды іске асыруды қамтамасыз ету міндеті жүктелген, қылмыстық қудалау органдары мен соттың қылмыстық істерді сотқа дейін тергеп-тексеру, сотта қарау және шешу жөніндегі, сондай-ақ оған қатысушы барлық адамдардың заңмен регламенттелген қызметі.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы (қылмыстық-процестік құқық) - қылмыстық процесті және осы қызметті атқару кезінде туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жиынтығы болып табылады, яғни қылмыстық істерді сотқа дейін тергеп-тексеру және шешу бойынша сот, прокуратура, тергеу және анықтау органдарының қызметін реттейтін құқықтық реттеудің өзіндік пәні және әдісі бар құқық саласы.

Қылмыстық процестің жүйесі

Жүйе деп қандай да бір салыстырмалы түрде тұйық жүйенің құрамдас бөліктерінің өзара орналасуы мен байланысын, оның ішкі құрылысын түсінген жөн. Қылмыстық іс жүргізу құқығы курсының бағдарламасы, оның құрылымы және өзара тәуелділіктің ішкі логикасы, объективті түрде, тұтастай алғанда қылмыстық сот ісін жүргізудің мәні мен мазмұнын айқындайтын нормалар жиынтығы болып табылатын, қылмыстық-процестік Кодексінің құрылымымен негізделген. Осы логикаға курс құрылымы да бағынады.

Қылмыстық процестің жүйесі екі бөлімнен тұрады: жалпы және ерекше. Жалпы бөлімге тұтас алғанда бүкіл қылмыстық процеске, не оның барлық стадиялары мен институттарына қатысы бар негізгі түсініктер кіреді. Бұл бөлімде процестік заңның қолданылу аясы, қылмыстық процесс қатысушыларының тобы, олардың құқықтары мен міндеттері, дәлелдемелер және дәлелдеу институты, процестік мәжбүрлеу шаралары бекітілген.

Ерекше бөлімге қылмыстық процестің жеке сатылары, олардың жүзеге асырылу тәртібі енгізілген. Ерекше бөлімде сатылардан өзге: ерекше іс жүргізу (есі дұрыс емес адамдарға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы істер бойынша сот ісін жүргізу, қылмыстық теріс қылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу ерекшеліктері, қылмыстық қудалаудан артықшылықтары мен иммунитеті бар адамдардың істері бойынша іс жүргізу ерекшеліктері); қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы халықаралық ынтымақтастық; процестік келісім жасалған істер бойынша іс жүргізу; істер бойынша алқабилердің қатысуымен іс жүргізу орын алған.

Қылмыстық процесс сатылары

Қылмыстық іс жүргізу қызметінің барысы бірнеше, әрқайсысының жеке маңызы бар кезеңдерге бөлінеді. Ол кезеңдер қылмыстық процестің сатылары деп аталады.

- Сотқа дейінгі тергеп-тексеру (ҚПК-нің 23-38-тараулары);
- айыпталушыны сотқа беру және қылмыстық істі сотқа жіберу (ҚПК-нің 39-тарау);
- басты сот талқылауын тағайындау (ҚПК-нің 41-тарау);
- басты сот талқылауы (ҚПК-нің 42-47-тараулар);
- соттың заңды күшіне енбеген үкімдерін, қаулыларын апелляциялық тәртіпте қайта қарау (ҚПК-нің 48-49 тараулары);
- соттың шешімдерін орындау (ҚПК-нің 51 тарау).

Қылмыстық сот өндірісінің ерекше сатыларына екі стадия: соттың заңды күшіне енген шешімдерін қайта қарау жөнінде іс жүргізу (ҚПК-нің 52-тарау); қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қайта бастау (ҚПК-нің 53-тарау).

Қылмыстық процестің әрбір сатысы үшін ҚПК-те оның басталуы, дамуы, аяқталуы, мақсаты мен міндеттері, қатысушылары, оның нәтижесін қорытындылайтын процестік шешім мен процестік әрекеттер сипаты регламенттелген. Мысалы, сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысының басталуы болып қылмыстық құқық бұзушылық туралы арыздың, хабардың Сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімінде тіркелуі не бірінші кезек күттірмейтін тергеу әрекеті саналады;

дамуы – қылмыстық құқық бұзушылық туралы арызды, хабарды тергеп-тексерумен байланысты қылмыстық процесті жүргізуші органның әртүрлі процестік және тергеу әрекеттері;

аяқталуы - қылмыстық құқық бұзушылық туралы арызды, хабарды тергеп-тексеру нәтижесі (қылмыстық істі қысқарту, айыптау актісін жасау және қылмыстық істі прокурорға жіберу, медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану үшін істі сотқа жіберу) бойынша шешім қабылдау.

Бұл сатының мақсаты - қылмыстық процесті жүргізуші органның қылмыстық кодексте бекітілген қылмыстық қудалаудың ескіру мерзімінен асырмай қылмыстық істің күрделілігін, тергеу әрекеттерінің қажетті көлемін және істің мән-жайларын зерделеудің жеткіліктілігін ескере отырып қисынды мерзімде қылмыстық істі заңды және негізді тергеп-тексеру үшін маңызы бар фактілік деректерді (дәлелдемелерді) алуға ұмтылуы. Мақсатқа жетуде шешілетін міндеттері, қылмыстық процесті жүргізуші органның процестік, тергеу және жасырын тергеу әрекеттерінің белгілі бір шеңберінің жүзеге асырылуымен, атқарылады.

Қабылданатын процестік шешімдер – қылмыстық істі өндіріске қабылдау туралы, қылмыстық істі қысқарту, айыптау актісін жасау және қылмыстық істі прокурорға жіберу, жеке айыптау істері жөнінде соттылығы бойынша хабарлау және т.б.

Қылмыстық-процестік функциялардың түсінігі мен түрлері

Процестік функция деген – қылмыстық процесс субъектісінің өз мақсаттары мен міндеттеріне немесе заңды мүдделеріне сәйкес атқаратын іс-әрекеттер жүйесі болып табылады.

Процестік функциялар негізінен үш түрге бөлінеді:

- 1) Айыптау;
айыптаушы тарап – қылмыстық қудалау органдары, сондай-ақ жәбірленуші (жекеше айыптаушы), азаматтық талапкер, олардың заңды өкілдері және өкілдері (ҚПК-тің 7-б.2-т.). ҚПК-інде «қылмыстық қудалау» және «айыптау» терминдері бір мағынаны білдіреді.
- 2) Қорғау;
қорғаушы тарап – күдікті, айыпталушы, сотталушы, сотталған адам, ақталған адам, олардың заңды өкілдері, қорғаушы, азаматтық жауапкер және оның өкілі (ҚПК-тің 7-б.18-т.)
- 3) Қылмыстық істі соттың шешу функциясы.

Қылмыстық-процестік қарым-қатынастар, олардың ерекшеліктері

Қылмыстық іс жүргізу кезінде оған қатысушылардың арасында, яғни олардың атқаратын функцияларына байланысты құқықтық қатынастар туындайды. Бұл қатынастар қылмыстық іс жүргізу құқығымен реттелетін болғандықтан, олар қылмыстық-процестік құқықтық қатынастар деп аталады.

Процестік қатынастардың өз субъектілері (қылмыстық істі жүргізуші мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдары және іске қатысушы жеке тұлғалар) мен объектісі (қылмыстық іс жүргізуге байланысты орындалатын іс-әрекеттер) болады және бұл субъектілердің құқықтары мен міндеттері заңда құқықтық нормалар түрінде

көрсетілген.

Процестік қарым-қатынастарды екі топқа бөлуге болады:

- 1) Қылмыстық процесті жүргізуші мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың арасында туындайтын қатынастар;
- 2) Аталған мемлекеттік органдар мен іске қатысушы жеке тұлғалардың арасында туындайтын құқықтық қатынастар.

Қылмыстық-процестік нысан

Қылмыстық іс жүргізу құқығы қылмыстық істер бойынша іс жүргізу тәртібін белгілейді: істің бір сатыдан екіншісіне өту кезеңдері мен шарттарының дәйектілігі, нақты сатыда іс жүргізуді сипаттайтын шарттар, тергеу және сот әрекеттерін жүргізудің негіздері, шарттары мен тәртібі, шығарылуы мүмкін шешімдердің мазмұны мен нысаны. Жалпы іс бойынша іс жүргізудің немесе жекелеген іс жүргізу әрекеттерінің бұл тәртібі іс жүргізу нысаны деп аталады.

Іс жүргізу нысаны мемлекеттік қызметтің құқықтық нысанының ерекше түрі болып табылады, ал оның құндылығы, қылмыстық процестің міндеттері мен оның принциптеріне жауап беруші, қылмыстық іс бойынша іс жүргізудің егжей-тегжейлі реттелген, тұрақты, заңдық тұрғыдан айқындалған, қатаң міндетті, тұрақты құқықтық режим жасауында.

Жекелеген процестік әрекеттерді жасаудың процестік нысаны (тәртібі) Заңмен регламенттелген (мысалы, алу және тінту жүргізу тәртібі - ҚПК-нің 254-Б., беттестіру тәртібі-ҚПК-нің 218-б., жауап алу тәртібі - ҚПК-нің 210-б.).

Қылмыстық процестің түрлері (типтері)

Бүгінгі таңда өркениетті елдерде қылмыстық процестің екі негізгі түрі (тип) көрсетілген – бәсекелестік және аралас үйреншікті. Аралас процесс құқықтың континенталдық жүйелі елдеріне тән (Франция, Италия, Испания, Жапония және т.б.). Онда бір жағынан прогрессивтік демократиялық қағидалар (бәсекелестік, тең құқықтық, заңдылық және т.б.) орын алса, екінші жағынан – қылмыстық процестің ертедегі тарихи нысандарының элементтері, соның ішінде сотқа дейінгі қылмыстық өндірісте қорғаудың және айыпталушының процестік құқықтарының әртүрлі шектеулері түрінде көрінетін инквизициялық та сақталған.

Процестің бәсекелестік моделі сот өндірісінің демократиялық нысаны үшін, айыптаушы – тоталитарлық үшін. Қылмыстық процестің бәсекелестік нысаны құқықтың ағылшын саксондық жүйелі елдерінде таралған (Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Жаңа Зеландия, Австрия және т.б.). Сот өндірісінің қалыптасушы тәртібі бәсекелестікті тек өктем және күштілерге ғана емес, әрбіреуге бірдей қолайлы және сенімді етеді. Бұл мағынада процестегі бәсекелестік бастамасының жүзеге асырылуында сот өндірісінің демократизациясы туралы айтуға болады. Бәсекелестік тараптарды тек формальды теңдікті ғана емес, сонымен қатар өздерінің заңды мүдделерін белсенді қорғау үшін жеткілікті мүмкіндіктермен қамтамасыз етеді. Мәселе тараптардың тең құқықтылығында емес, құқықтармен қатар (кең көлемде олар сәйкес болмауы мүмкін) процестік функцияның тең болуын көрсететін олардың функцияналдық теңдігінде.

Процестік кепілдіктер және олардың маңызы

Көптеген процессуалист ғалымдар кепілдіктерді процестің қатысушыларының құқықтарын және қылмыстық сот өндірісінің міндеттерін қамтамасыз етуші амалдар деп санайды. Солардың ішінде М.С. Строгович процестік кепілдіктер деп қылмыстық процеске қатысушы азаматтар солар арқылы өздерінің құқықтары мен мүдделерін қорғайтын заңмен бекітілген амалдарды көрсетеді.

Қылмыстық процесте күдіктінің, айыпталушының құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың маңызды кепілдіктері мыналар болып табылады: күдіктінің, айыпталушының не күдіктенетінін немесе айыпталғанын білу құқығы, қорғаушыға ие болу құқығы; бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алуды немесе оның мерзімін ұзартуды сот бақылауы, сондай-ақ бірқатар іс жүргізу мәжбүрлеу шараларын қолдану үшін сот

шешімі; тараптардың теңдігі мен бәсекелестігі; айыпталушыны кінәлі деп тану құқығын тек сотқа беру.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы көптеген құқық салаларымен: қылмыстық құқықпен, қылмыстық-атқару құқығымен, азаматтық іс жүргізу құқығымен байланысты. Криминалистика, криминология, соттық медицина, соттық психиатрия, соттық психология, соттық бухгалтерия, соттық статистика және т.б. арнайы заң ғылымдары. Қылмыстық іс жүргізу құқығы қылмыстық құқықпен неғұрлым тығыз байланысты, өйткені ол қылмыс жасағаны үшін жауапкершілікті белгілейтін қылмыстық-құқықтық нормаларды іске асыру тәртібін айқындайды. Қылмыстық іс жүргізу құқығының көптеген нормаларының мазмұны өз кезегінде қылмыстық-құқықтық ұйғарымдарға (қылмыс ұғымы және оның құрамы туралы ұсыным қылмыстық істер бойынша дәлелдеу мәнін қылмыстық іс жүргізу тұжырымдамасына көзқарасты алдын ала айқындайды; жауаптылыққа тартылатын адамның есі дұрыс немесе есі дұрыс емес тұжырымдамасы медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану тәртібіне әсер етеді және т. б.) байланысты; қылмыстық процесс азаматтық іс жүргізу құқығымен де байланысты. Қылмыстық процесс шеңберінде талап қою ісін жүргізу мәселелері шешілуі мүмкін. Мысалы, қылмыспен зиян келтіру жәбірленушінің мүліктік зиянды өтеу немесе моральдық зиянды өтеу құқығын тудырады.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы криминалистика сияқты қолданбалы пәндегі тергеу тактикасы мен әдістемесін әзірлеу үшін негіз болып табылады. Қылмыстық іс жүргізу заңнамасы алдын ала тергеу мен сотта ғылыми-техникалық әдістер мен құралдарды қолдану үшін негіз болып табылады. Қылмыстық іс жүргізу құқығының нормаларын бұза отырып алынған, тіркелген және зерттелетін нақты деректердің сот дәлелдемелерінің күші болмайды.

Қылмыстық іс жүргізу құқығының нормалары қылмысты криминологияда зерттеу кезінде кеңінен пайдаланылады, Сот медицинасы, сот психиатриясы, сот психологиясы, Сот бухгалтериясы, сот статистикасы шеңберінде зерттеулер жүргізу кезінде негіз болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу қызметі құқық қолдану актілерінде өз көрінісін табады. Уәкілетті адамдар қызметінің бір жақты сипаты осы актілерге императивтік сипат береді. Бұл уәкілетті адам қылмыстық процесте өз функцияларын жүзеге асыра отырып, құқық ұйғарымдарына сәйкес және нақты қалыптасқан іс жүргізу ахуалын негізге ала отырып, қандай да бір актілерді шығаратынын білдіреді. Қылмыстық іс жүргізу актілерінің түрлері қылмыстық сот ісін жүргізудің мақсаттары мен міндеттеріне қарай былайша топтастырылады: алдын ала тергеу және анықтау актілері; сот актілері; прокурорлық қадағалау актілері. Алдын ала тергеу және анықтау актілеріне қаулылар, хаттамалар, ұсыныстар, айыптау қорытындылары жатады. Сот-іс жүргізу актілеріне сот отырыстарының қаулылары, үкімдері, хаттамалары жатады. Қылмыстық іс жүргізу қызметіне прокурорлық қадағалау актілеріне наразылық, қаулылар, ұйғарымдар, Санкциялар, ұсынулар жатады.

Ақпараттық ресурстар

Ұсынылатын нормативтік құқықтық актілер:

- Қазақстан Республикасының Конституциясы: Республикалық референдумда 1995 жылы 30-тамызда қабылданды // <https://online.zakon.kz/>
- “Қазақстан Республикасындағы сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы 25.12.00 ж. ҚР конституциялық заңы // <https://online.zakon.kz/>
- “Қазақстан Республикасының Прокуратурасы туралы 30.06.2017 ж. заңы // <http://adilet.zan.kz>
- “Адвокаттық қызмет туралы Қазақстан Республикасының 5.07.2018 ж. Заңы // <http://adilet.zan.kz>
- Құқық қорғау қызметі туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 6 қаңтардағы № 380-IV Заңы.

- Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі 04.07.2014
[//http://adilet.zan.kz](http://adilet.zan.kz)

Ұсынылатын әдебиет тізімі

Негізгі

1. Когамов М.Ч. Комментарий к УПК РК. – Алматы: «Жеті Жарғы», 2015. – 352 с.
2. Ерешев Е.Е. Қылмыстық іс жүргізу. (Жалпы бөлім): Оқулық. – Алматы: «Өлке баспасы». 2006. – 216 б.
3. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Часть Общая. Книга 1. / Под общ. ред. д.ю.н., проф. Берсугуровой Л.Ш., д.ю.н., проф. Джансараевой Р.Е. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 275 с.
4. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Част общая: Академический курс / Под ред. д.ю.н., проф. Б.Х.Толлеубековой. Книга первая. – Алматы: ТОО Изд.компания «NAS», 2004. – 416 с.
5. Уголовный процесс: учебник / А.В.Смирнов, К.Б.Калиновский; под общ. ред. А.В.Смирнова. 8-е изд., перераб. М.: Норма: ИНФРА-М, 2020. - 784 с.

Қосымша

1. Сулейменова Г.Ж. Модель уголовного процесса Казахстана [//https://online.zakon.kz/](https://online.zakon.kz/)
2. Мартынчик Е.Г. Гарантии прав обвиняемого в суде первой инстанции. – Кишинев: Штиинца, 1975. – 198 с.
3. Куцова Э.Ф. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе. – М.: Юр.лит, 1973. – 151 с.